

סתם יינם

פתיחה

בשבוע שעבר עסקנו בדינו של יין שנתנסך לע"ז וראינו כי הראשונים נחלקו האם דין יין זה ככל תקרובת עבודת כוכבים האסורה בהנאה או שמא קיים רובד נוסף של איסור והוא הרחקה מגויים. בשיעור זה נעסוק בגדריו של יין שהיה בסביבתו של הגוי ואנו לא יודעים מה נעשה בו, הגדרתו ההלכתית של יין זה הוא 'סתם יינם'¹.

לפני שנעבור לעסוק בעומקם של דברים, נציין כי בחז"ל השימוש במינוח 'סתם יינם' ו'יין נסך' אינו אחיד, ועל כך כבר העיר הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (השגה קצד). לכן בבואנו לעיין במקור מסוים, עלינו לברר היטב באיזה סוג יין הוא עוסק.

גזרתו של דניאל

גזרה מוקדמת על יינם של נוכריים מופיעה כבר בספר דניאל:
"וישם דניאל על לבו אשר לא יתגאל בפתג המלך
ובין משתיו ויבקש משר הסריסים אשר לא יתגאל"
(א', ח).

בפסוקים מתואר כי דניאל מובא אל ארמונו של נבוכדנצר יחד עם שאר בני המלוכה, למסיבה הנעשית לכל העילית הצעירה של מלכות יהודה המובסת. במהלך מסיבה זו, מבקש דניאל להימנע מאכילת פת ושתיית יין, בעקבות תחושת גועל שאחזה בו. אותה אינטואיציה פנימית שאחזה בדניאל באותה שעה להתרחק מאותו משתה, היא המקור הראשון לגזרת סתם יינם.

בגמרא נחלקו רב ושמואל האם באותה שעה גזר דניאל על עצמו בלבד, או גם על הציבור. למסקנה אומרת הגמרא כי עד שהדבר לא הגיע לשמאי והלל ובית דינם, גזרת סתם יינם לא קנתה שבייתה. הרשב"א בתורת הבית מסביר שגזרתו של דניאל היתה על שתיית יין במשתה ואילו הלל ושמאי הרחיבו את הגזרה על כלל היין שבא במגע עם נוכרי (גם כזה הנמצא בבית ישראל).

טעם האיסור

מהו טעם האיסור? בגמרות על אתר מצינו שני מקורות שלכאורה סותרים זה את זה.

המשנה בדף כט: מונה מספר דברים הנמצאים בחזקתו של עובד הכוכבים ואסורים בהנאה: עורות לבובין, יין ומוצריו, חלב ומוצריו. המכנה המשותף לכל הדברים המנויים במשנה הוא שיש סבירות מסוימת שנעשה בהם איסור. אם כן, נראה כי היין המוזכר במשנה הינו 'סתם יינם'.

הגמרא על אתר בבואה להסביר את הטעם לגזרת המשנה מנסה לברר מהו טעמו של איסור יין נסך. ממהלך הגמרא אנו רואים כי גזרת סתם יינם תלויה בגזרה המקורית. קרי, במקום שיש חשש כי יין נתנסך לע"ז, שם נאסר היין מדין 'סתם יינם'. ברם מדברי הגמרא בדף לו. וכן מדברי הגמרא בשבת יג. משמע כי הגזרה נתקנה משום חשש חיתון ולא חשש ע"ז. אם כן, נשאלת השאלה מהו טעמה האמיתי של גזרת 'סתם יינם'?

חשש ע"ז

הטור מסכם את השתלשלותה של גזרת סתם יינם ומבין שאיסור הנאה מסתם יינם נובע מחשש ע"ז:

"יין שנתנסך לעכ"ם אסור בהנאה וחכמים גזרו על סתם יינן משום בנותיהן ואסרוהו אף בהנאה אף על פי שלא עשו כן בשאר הדברים שגזרו עליהם. והטעם, כיון שייין נסך גמור אסור בהנאה, עשו סתם יינם כאילו ודאי נתנסך והחמירו לאסור בהנאה אפי' מגע נכרי ביין שלנר"
(תחילת סימן רכ"ה).

מדברי הטור עולה כי לדעתו גזרת 'סתם יינם' היא גזרה על החפצא של היין, ואינה גדר וסייג של חכמים להתרחק מיין גויים מחשש שנעשה בו שימוש לע"ז. לעובדה זו יש נפקא מינה גדולה, שכן לדעתו גם אם יכול האדם לברר האם נעשה שימוש ביין לע"ז, עדיין היין יהיה אסור עליו בשימוש שכן מדובר בגזרה על החפצא.

נפקא מינה נוספת עולה בדברי הטור בהמשך:

"אבל רשב"ם כתב בשם רש"י שכתב על שם הגאונים דבזמן הזה אין איסור הנאה במגע של נכרי ביין שלנו דנכרים בזמן הזה אין רגילין לנסך לעכ"ם והווי לענין ניסוך כאילו אינן יודעין בטיב עכ"ם ומשמשיה והווי כתינוק שעושה יין נסך לאסור בשתייה ולא בהנאה".

הטור מזכיר את היתרם של הראשונים והגאונים כי בזה"ז שגויים כמעט אינם מנסכים לע"ז, דרגת האיסור יורדת בתקיפות והיין נאסר רק בשתייה ולא בהנאה. דברים אלו הינם בעקבות דברי הגמרא לקמן בדף נז. כי עכ"ם שאינו בקיא בעבודת כוכבים, ואין חשש שהוא ינסך את היין לע"ז, אוסר את היין בשתייה בלבד ולא בהנאה.

מדוע נשאר עדיין איסור השתייה? נראה כי הדברים נובעים מהטעם השני שניתן בגמרא לאיסור סתם יינם והוא חשש חתנות. חשש זה שייך דווקא על השתייה ולא על הנאה, ולכן גם אם בזמן הזה סר איסור ההנאה, עדיין נותר איסור השתייה.

התוספות מתקשים לקבל היתר זה:

"וא"ת כיון דגזרו על ניסוך העובד כוכבים הווי ליה דבר שבמנין דצריך מנין אחר להתירו! וי"ל דלא גזרו אלא

1 יין יכול להפוך ל'סתם יינם' באחת משתי דרכים: (א) מגע של נוכרי (ב) בעלות של נוכרי.

בשתייה הרואים סבורים לומר שמשום ניסוך נאסר ויבואו להחזיר יין נסך ודאי בהנאה, ולפיכך רצו להשוות יינות שלהם. ואם תאמר, אם כן גזירת בנותיהם למה לי? תירץ רבינו שמואל דין שנתנסך לעבודה זרה מיעוטא הוא ולמיעוטא לא חיישינן. והרמב"ן (חי' לו: ד"ה ועל יין) מוסיף דלשמה נתנסך לא חיישינן דאם איתא דנסכיה לא הוה מזבין ליה ולהכי איצטריך למגזר משום בנותיהם ע"כ" (סימן קכג).

לשיטת הר"ן בגזרת סתם יינם היו שלושה שלבים: השלב הראשון הוא לאסור את היין בשתייה מחשש חתנות. בשלב השני חכמים הוסיפו חכמים גם איסור הנאה על היין וזאת משום חשש שמא אנשים יבאו לבלבול בין סתם יינם ליין נסך ממש, ויתירו לעצמם בהנאה יין שהתנסך לע"ז מתוך השוואה לסתם יינם שגם הוא יין אסור אך הותר בהנאה. השלב השלישי הוא להפוך את גזרת סתם יינם לסניף של איסור ע"ז ולאסור בשתייה והנאה מחשש לע"ז.

הרמב"ן חולק על שניהם וכותב כי שני הגזרות נתקנו באותו זמן, אלא שחכמים רצו לחזק את הטעם של חתנות ולכן אסרו משום חתנות דווקא, ואכן בגמרא בדף לו. מופיע הנימוק של חשש חתנות בגזרת סתם יינם. ואילו הגמרא בדף כט: הביאה את הטעם של יין נסך כטעם משני, שכן ממנו ניתן להפטר בנקל כפי שראינו כי במציאות שאין ע"ז כמו בימנו ניתן להקל.

גזרת סתם יינם בימינו

לא כל הראשונים קבלו את היתרם של הרשב"ם והגאונים להנאה מיינ בזה"ז. בסיס היתרם של הרשב"ם והגאונים היא הגמרא העוסקת בעכ"ם קטן, שאין לו את הידע והפוטנציאל לנסך לעבודת כוכבים. מדברי הגמרא כי רק במקום שהגברא מופקע מיכולת לנסך התירה הגמרא את ההנאה מיינו. אולם במקום שיש פוטנציאל לגברא לנסך רק יש לנו ידיעה שאין לו כוונת ניסוך, פסקה הגמרא שישנו היתר הנאה מצומצם קרי מותר למכרו לנוכרי. כך למשל פסקה הגמרא במקרה המובא בגמרא (נח:), אודות גוי שמדד את כמות היין בחבית ע"י הכנסת קנה.

מחלוקת זאת לענ"ד היא הסתעפות נפלאה של המחלוקת שהבאנו לעיל בשורשיה של גזרת סתם יינם:

הסבורים כי בסיס גזרת סתם יינם נובע מחשש חתנות, וכל עניין הניסוך הינו תוספת מאוחרת יותר - מקילים בזמן הזה מכיוון שהגויים אינם מנסכים. לעומת זאת, הסבורים כי גזרת סתם יינם נובעת מב' הטעמים יחד מתקשים להקל.

הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות מחלק בין הנאה מסתם יינם של ישמעאלים לסתם יינם של נוצרים. לדעתו, מותר ליהנות מסתם יינם של ישמעאלים שאינם עובדים ע"ז, בעוד שאסור ליהנות מסתם יינם של נוצרים. למרות חלוקה זו ממנה משמע כי כל הגזרה שייכת רק בגויים המנסכים לע"ז, בגוף דבריו של הרמב"ם אין חלוקה כללית בין הזמן הזה לתקופת חז"ל.

על המנסכים וכיון דהשתא לא הוו מנסכים לעבודת כוכבים יש לתלות להיתר" (נז:).

כלומר, לדעתם גם אם נאמר שהמציאות בימינו השתנתה וגויים אינם מנסכים, הרי כלל בידנו שכדי לבטל את גזרות חכמים לא די בהשתנות המציאות אלא יש צורך בסנהדרין בכדי לבטל את הגזרה. לכן התוספות מסבירים כי במקרה שלנו תוכן הגזרה היה מצומצם ולא רחב. כלומר חכמים גזרו דווקא על גויים המנסכים ולא על כל הגויים באופן כללי.

היקף איסור הנאה בזמן הזה

צינו לעיל כי יין יכול להיאסר באחת משתי דרכים: מגע של נוכרי, או בעלות של נכרי. הטור, בהמשך דבריו מלעיל מביא בשם אביו הרא"ש כי יש לצמצם את היתר הנאה בזה"ז:

"...ואדוני אבי ז"ל האריך בו, וסיום דבריו: וטעמים הללו מספיקין למגע נכרי ביין שלנו אבל סתם יין שאסרו בהנאה משום בנותיהן אין טעם להתירו, ומיהו י"ל שמתחלה לא אסרו סתם יינן אלא בשתייה מידי דהוה אפת שמן ושלקות, אלא משום שהיו רגילין לנסך אסרוהו בהנאה כיון שנתנסך לעכ"ם, והאידנא שאין מנסכין דין הוא שנועשה סתם יינן כפת ושלקות ומכל מקום ראייה ברורה אין לנו להתירו בהנאה הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין ע"כ".

לדעת הרא"ש גזרת סתם יינם בנויה משתי קומות. בקומה הראשונה נמצא חשש חתנות השייך בכל זמן ובכל מקום והוא אוסר את היין בשתייה. בקומה השנייה נמצא חשש ע"ז האוסר את היין בהנאה. ברם איסור הנאה זה ניתן היה להפקיעו בדורנו ולחזור לאיסור המקורי חשש חתנות, אולם הרא"ש חושש מהפקעה זו, ולמעשה הוא מורה בתשובה שלא להתיר על כך ומוטב שיהיו שוגגין.

אם נסכם מצאנו שני טעמים לגזרת סתם יינם, וראינו כי הראשונים נחלקו במבנה הגזרה:

- יש שסברו כי איסור שתייה בגזרת סתם יינם נובע מחשש חתנות, ואילו איסור הנאה נובע מחשש ניסוך.

- החולקים סברו שיש לחלק בין סוגי היין: ביין הנמצא בבעלות גוי שני האיסורים נובעים מחשש חתנות, ואילו ביין של יהודי השתייה מחשש חתנות והנאה מחשש ניסוך.

כדי להבין את יסוד המחלוקת בין הראשונים נעבור ונעיין בשיטת חכמי ספרד.

שיטת חכמי ספרד

ראשוני ספרד נחלקו בנוגע להשתלשלות גזרת סתם יינם. וכך מסכם הב"י את מחלוקתם:

"...יש לומר דאי לאו משום לתא דין נסך מסתייה למיסריה בשתייה משום בנותיהן דומיא דפתן ושמן, אבל כיון דין שנתנסך ודאי אסור בהנאה הוצרכנו לאסור אף סתם יינם בהנאה אף על פי שלא נאסר אלא משום בנותיהם שאם לא היינו אוסרים כי אם